

WSPÓŁCZESNE TENDENCJE W PROJEKTOWANIU CMENTARZY W EUROPIE

CONTEMPORARY TRENDS IN EUROPEAN CEMETERIES DESIGN

Anna Długozima

Dr inż.

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie
Wydział Ogrodnictwa, Biotechnologii i Architektury Krajobrazu
Katedra Sztuki Krajobrazu

Mateusz Rej

inż. arch. kraj.

Architekt krajobrazu
Mettler Landschaftsarchitektur, Berlin

STRESZCZENIE

Człowiek dąży do upiększania przestrzeni wokół siebie, zarówno codziennej (*profanum*), jak i świętej (*sacrum*), tej dotyczącej życia oraz tej związanej ze śmiercią. Artykuł poświęcony jest temu ostatniemu aspektowi. Jego celem jest wskazanie rozwiązań i kierunków zmian w zakresie współczesnego projektowania cmentarzy w Europie.

Słowa kluczowe: cmentarz, sztuka sepulkralna, projekt architektury krajobrazu, Europa.

ABSTRACT

Human beings seek to beautify the space around them, both daily (*profanum*) and holy (*sacrum*), as well as the ones related to life, and those related to death. This article is devoted to the latter. The aim is to identify possible solutions guidelines for the changes in the design of modern cemeteries in Europe.

Key words: cemetery, sepulchral art, landscape architecture project, Europe.

„Cmentarz jest jednym z podstawowych miejsc, wokół których zorganizowane jest życie człowieka. Jest ważnym miejscem dialogu ze zmarłymi” [1]

OCENA STANU WSPÓŁCZESNYCH CMENARZY W POLSCE

Z uwagi na tabuizację śmierci, zagadnienie projektowania cmentarzy w Polsce jest marginalizowane. Niewielkie społeczne zainteresowanie powoduje, że zakładane w XXI wieku nekropolie coraz częściej zmieniają się w puste przestrzenie, gdzie monotonia nagrobków skłania do rozważań nad upadkiem poczucia estetycznego a dawne oazy zieleni i spokoju ulegają przeobrażeniu w prawdziwe „cmentarze dla Marsjan”, jak trafnie określił je Miron Białoszewski [2], [3]. Artykuł poprzez wskazanie wartościowych europejskich projektów i realizacji cmentarzy datowanych od 2001 roku do chwili obecnej (2014) dąży do obalenia stereotypu współczesnej nekropolii jako przestrzeni amorficznej, monofunkcyjnej i zunifikowanej.

FENOMEN CMENARZY

Cmentarze stanowią przestrzeń dialogu, bowiem styka się nań przeszłość ze współczesnością, wspólnota żywych ze wspólnotą zmarłych [4]. Są nośnikami zjawisk kulturowych, odbiciem mentalności i materialnej kondycji społeczeństw [5]. W ostatnich latach coraz popularniejsza w pracach naukowych staje się idea cmentarza jako ogrodu dla żywych [2], cmentarza jako przestrzeni terapeutycznej [6] [7], rekreacyjnej [8], czy turystycznej [9]. Te zróżnicowane znaczenia i role przypisywane nekropolii przez tradycję i naukę oraz skrajna percepcja tej przestrzeni: od miejsca użytkowego, przez miejsce symboliczne, święte, historyczne, aż po miejsce określonej aktywności społecznej, sprawiają, że cmentarz coraz częściej postrzegany jest jako istotny element zagospodarowania, budujący kulturę przestrzeni jednostki osadniczej. W związku z tym, coraz większą uwagę przywiązuje się do jakości krajobrazu cmentarza, czego dowodem są współczesne projekty przedstawione w niniejszym artykule.

WSPÓŁCZESNE UWARUNKOWANIA PROJEKTOWANIA CMENARZY

Do nadrzędnych czynników mających wpływ na lokalizację, formę cmentarzy i elementy ich wyposażenia zaliczyć należy uwarunkowania historyczne, przestrzenne, prawne oraz społeczno-kulturowe.

Uwarunkowania historyczne to odwoływanie się projektantów współczesnych cmentarzy do utrwalonych przez historię rozwiązań kompozycyjnych (cmentarz wirydarzowy, kwaterowy, parkowy, cmentarz-ogród, leśny, ekologiczny, wertykalny) [2] [3].

Uwarunkowania przestrzenne powiązane są z dynamicznie przebiegającymi procesami urbanizacyjnymi, które poprzez rozrastanie się substandardowych obszarów miejskich wpływają na deficyt wolnych przestrzeni predestynowanych na funkcje grzebalne.

Uwarunkowania prawne dotyczą regulacji prawnych w zakresie projektowania i zakładania cmentarzy. Dopuszczalne formy pochówków (inhumacja, kremacja, w tym rozsypanywanie prochów zmarłego), lokalizacja cmentarza, elementy zagospodarowania przestrzennego, jak również model zarządzania (cmentarze prywatne, publiczne) to kwestie unormowane wewnętrznymi przepisami prawa poszczególnych państw europejskich [2].

Uwarunkowania społeczno-kulturowe projektowania współczesnych cmentarzy to przede wszystkim percepcja śmierci (czy temat śmierci funkcjonuje powszechnie w społeczeństwie, czy jest marginalizowany), role i znaczenia nadawane przez społeczeństwo miejscom pochówku oraz procesy laicyzacji, czy wzrastającej świadomości ekologicznej. W kontekście zakładania cmentarzy (i omówionych powyżej uwarunkowań przestrzennych) istotny jest także stosunek społeczeństwa do kremacji. Pochówek urnowy zajmuje ułamek miejsca potrzebnego dla pochówku trumnowego. W przypadku cmentarzy, na

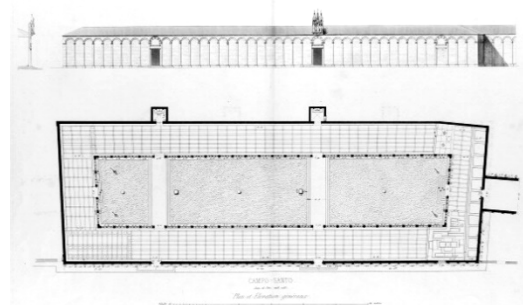
których dominują pochówki tradycyjne układ pól grobowych bazuje na linearności, ortogonalności. Natomiast kremacja stwarza możliwość odejścia od linii prostych i swobodniejszego komponowania obiektów wiecznego spoczynku, takich jak kolumbaria czy łąki pamięci.

ZARYS TENDENCJI PROJEKTOWYCH. CHARAKTERYSTYKA OBIEKTÓW BADAWCZYCH

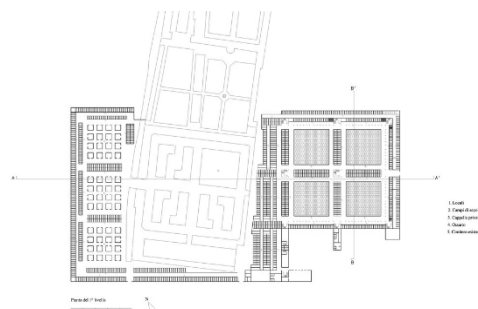
W oparciu o uwarunkowania geograficzne i kulturowe wyróżniono następujące główne typy cmentarzy: śródziemnomorski, zachodnio- i środkowoeuropejski, skandynawski.

- CMENTARZE ŚRÓDZIEMNOMORSKIE

Tło historyczne. Wzorzec dla współczesnych cmentarzy projektowanych w Basenie Morza Śródziemnego stanowi założony w latach 1277-1283 przez Giovanni'ego di Simone cmentarz wirydarzowy zwany „Campo Santo” (zielony dziedziniec na geometrycznym narysie, otoczony otwierającymi się do wnętrza krużgankami, w których lokowano sarkofagi; kompozycja przywodziła na myśl wyobrażenie raju, w związku z czym nazywana była Świętym Polem lub Bożą Rolą) (Ryc.1, 2). W projektach cmentarzy włoskich, hiszpańskich i portugalskich odnaleźć można także odwołania do cmentarzy wertykalnych (zakładanie miejsc pochówku na dwóch poziomach) [2].

Ryc. 1. Widok z góry i boku średniowiecznego cmentarza Campo Santo (Włochy). Źródło: www.artandarchitecture.com
Fig. 1. Top and side view of medieval cemetery Campo Santo (Italy). Source: www.artandarchitecture.com

Ryc. 2. Rzut cmentarza di Sansepolcro, (Włochy) Źródło: www.europaconcorsi.com
Fig. 2. Top view of cemetery di Sansepolcro (Italy). Source: www.europaconcorsi.com

XX-wieczne prototypy dla współczesnych realizacji. Brion – Vega (Włochy, arch. Carlo Scarpa, 1968), San Cataldo (Włochy, arch. Aldo Rossi, 1978), Igualada (Hiszpania, arch. Enric Mirales i Carme Pinós, 1985) [10].

Kontekst. Cmentarze zakładane w XXI wieku w Basenie Morza Śródziemnego to cmentarze komunalne powstające na „surowym korzeniu” lub w wyniku powiększenia cmentarza historycznego. Cmentarze powiększane są powiązane z historyczną częścią założenia widokowo (otwarcia widokowe, osie widokowe) lub układem komunikacyjnym (np. czerwona kładka piesza łączy cmentarz współczesny z historycznym we włoskim Borgaretto) (Tab. 1).

Układ przestrzenny i kompozycja. Cmentarze opierają się na zasadach kompozycyjnych wirydarzy (Gubbio, Luz), ale można także odnaleźć nawiązania do cmentarzy wertykalnych, czego reminiscencje stanowi rozlokowanie miejsc pochówku na dwóch poziomach (na poziomie niższym znajdują się katakumby, na wyższym kolumbaria oraz tradycyjne pola grobowe) (Piratello, Borgaretto). Regularny układ typowy dla cmentarza wirydarzowego niejednokrotnie dostosowywany jest do topografii terenu (Armea, Añorbe).

Tab. 1. Zestawienie cmentarzy śródziemnomorskich zrealizowanych w latach 2001-2014. Oprac. A. Długozima, M. Rej

Table 1. Summary of Mediterranean cemeteries established between 2001 and 2014. Own elaboration

PAŃSTWO/COUNTRY	NAZWA (ROK ZAŁOŻENIA)/NAME (DATE OF ESTABLISHMENT)
WŁOCHY/ITALY	Giussano (2001), Bagnolo Mella (2002), Capoluogo, Armea (2003), Trescore Balneario (2004), Piratello (2004), Borgaretto (2005), Ortona (2006), Santo Stefano (2006), Gorle (2007), Todi (2008), Mazzano (2008), Gessate (2008), San Pancrazio (2009), Silvi (2009), Pieve di Soligo (2010), Padwa (2010), Cortenuova (2010), San Mauro Torinese (2011), Civitella (2011), Ponte Buggianese (2012), Sansepolcro (2012), Gubbio (2013), Monteprandone (2014), Cerro Veronese (2014)
HISZPANIA/SPAIN	Mont-roig del Camp (2008), Añorbe, (2011), Asiáin (2012)
PORTUGALIA/PORTUGAL	Luz (2002), Estrela (2004), Vila do Conde – Bagunte (2013)

Ogrodzenie. Współczesne cmentarze śródziemnomorskie posiadają wyraźną architektoniczną granicę markującą przejście ze strefy sacrum do profanum. Mur zamyka cmentarz, lecz jednocześnie łączy go z krajobrazem za sprawą prześwitów w ogrodzeniu, ażurowości konstrukcji (Borgaretto, Silvi) bądź wysokości nieprzekraczającej 1,2 m (Luz, Estrela). Bardzo często w roli ogrodzenia występują kolumbaria, nawiązując do średnio-wiecznych krąganków typowych dla „Campo Santo” (Giussano, Bagnolo Mella, Ortona, Capoluogo, Piratello). Wskazać można także na rozwiązanie polegające na podkreśleniu granic cmentarza poprzez usytuowania wzdłuż lub zamiast niego kaplic grobowych (Padwa, Civitella, Cerro Veronese, Lessona-projekt) (Ryc. 3, 4).

Ryc. 3. Cmentarz Silvi (Włochy) jako przykład śródziemnomorskiego stylu projektowania cmentarzy. Źródło: www.giovanivaccarini.it

Fig. 3. Silvi Cemetery (Italy), as an example of Mediterranean style of cemeteries design. Source: www.giovanivaccarini.it

Ryc. 4. Cmentarz Estrela (Portugalia) jako przykład śródziemnomorskiego stylu projektowania cmentarzy. Źródło: en.urbarama.com

Fig. 4. Estrela Cemetery (Portugal) as an example of Mediterranean style of cemeteries design. Source: en.urbarama.com

Tworzywo i detal. Cechą wspólną dla wszystkich realizacji jest stosowanie regionalnych materiałów, zwłaszcza kamienia polnego (Borgaretto), białego marmuru w połączeniu z betonem (Ortona, Santo Stefano, Giussano). Tłoczony beton, stal kortenowska (Gorle, Mont-roig del Camp, San Mauro Torinese) pozwala na atrakcyjne starzenie się cmentarzy, obrazując proces przemijania. Repertuar form imituje rozwiązania stosowane we włoskiej sztuce ogrodowej, np. impluvium – układ wodny w posadzce przestrzeni reprezentacyjnej cmentarza gromadzący wodę opadową (Piratello).

Szata roślinna. Współczesne cmentarze śródziemnomorskie charakteryzuje minimalny udział zieleni. Występujące drzewa o dość rachitycznym pokroju, ze względu na ich młody wiek, wpływają na podkreślenie warstwy znaczeniowej. Na cmentarzach zorganiz-

wanych na dwóch poziomach drzewa symbolizują łącznik między światem żywych a światem zmarłych (Borgaretto, Bagnolo Mella). Architektoniczne granice cmentarzy wzmocnione są krajobrazowo dzięki obsadzeniom z cyprysów (Gorle, Luz).

Forma pochówku. Na cmentarzach występują zarówno tradycyjne pola grobowe, jak i miejsca przeznaczone na pochówek kremacyjny (kolumbaria).

- CMENTARZE EUROPY ZACHODNIEJ I ŚRODKOWEJ

Tło historyczne. Cmentarze Europy Zachodniej i Środkowej od XVIII wieku, kiedy miejsca pochówku wyrzucono poza granice zwartej zabudowy obszarów miejskich zakładano w oparciu o plan ortogonalny, dążąc do kreowania cmentarzy o kompozycji parkowej. XX-wiecznym kontynuatorem wzorca cmentarza z dużym udziałem zieleni wysokiej jest cmentarz ekologiczny, gdzie obok powierzchni biologicznie czynnej ważnym wymogiem jest brak ingerencji w lokalny ekosystem [11].

XX-wieczne prototypy dla współczesnych realizacji. Doorn General Cemetery (Holandia, arch. Wim Boer, 1958), Cmentarz Komunalny Północny w Warszawie (Polska, arch. kraj. Longin Majdecki, 1973), Carlise Woodland Burial Ground (Wielka Brytania 1993) [10].

Kontekst. Cmentarze zachodnio- i środkowoeuropejskie zakładane są zarówno na „surowym korzeniu”, jak i w wyniku powiększania historycznych założeń sepulkralnych (Am Hörnli). Te pierwsze lokalizowane są z dala od granic zwartej zabudowy, w krajobrazie otwartym bądź w sąsiedztwie kompleksu leśnego (Ryc. 5,6).

Tab. 2. Zestawienie cmentarzy zachodnio- i środkowoeuropejskich zrealizowanych w latach 2001-2014. Oprac. A. Długozima, M. Rej

Table 2. Summary of Western and Central European cemeteries established between 2001 and 2014. Own elaboration

PAŃSTWO/COUNTRY	NAZWA (ROK ZAŁOŻENIA) /NAME (DATE OF ESTABLISHMENT)
FRANCJA/FRANCE	Laroque des Alberes (2006), Carantec (2007), Longes (2008), Jardin Perdu (2009), Beausoleil (2009), Strasbourg (2012)
HOLANDIA/THE NETHERLANDS	De Nieuwe Ooster (2007), Langedijk (2009), Duinhof (2010)
BELGIA/BELGIUM	Diestseveld Park (2001),
POLSKA/POLAND	Cmentarz komunalny w Częstochowie (2002), Cmentarz komunalny w Legnicy (2013)
SŁOWENIA/SLOVENIA	Srebrniče (2001)
NIEMCY/GERMANY	Langenargen (2001), Eriskirch (2003), Tuttlingen (2005), Neuhausen ob Eck (2008)
SZWAJCARIA/SWITZERLAND	Am Hörnli (2003), Zug (2007), Gemeinschaftsgrab Winterthur (2010), Teufen (2011)
WIELKA BRYTANIA/GREAT BRITAIN	Wilbury Hills (2007), Barton Glebe (2009)

Układ przestrzenny i kompozycja. We współczesnych projektach odnaleźć można nawiązania do cmentarzy parkowych i ekologicznych, których idea realizowana jest w formie zgeometryzowanej („musztrowana zieleń”, miejsca pochówku i układ komunikacyjny na siatce regularnej, głównie ortogonalnej) (Diestseveld Park) bądź swobodnej, krajobrazowej (Laroque des Alberes). W wymiarze kompozycji stosowane są także rozwiązania sykretyczne (Srebrniče). W przypadku reorganizacji istniejących cmentarzy dąży się do uporządkowania przestrzeni grzebalnej, z wyznaczeniem kwater (Tab. 2).

Wielokulturowość Europy sprawia, że w jej krajobraz wpisują się także obiekty do niedawna zarezerwowane dla dalekowschodniego kręgu kulturowego. W wyniku emigracji rodzin islamskich do państw zachodnich, projektuje się także nowe cmentarze

muzułmańskie, zgodne z restrykcyjnymi uwarunkowaniami religijnymi (Wintherthur, Strasbourg).

Ogrodzenie Uwarunkowania prawne państw Europy Zachodniej i Środkowej zwykle wymagają ogrodzenia cmentarzy. Funkcję ogrodzenia pełnią ściany kolumbariów czy katakumb. Wyjątkiem są cmentarze ekologiczne, zakładane przede wszystkim w Wielkiej Brytanii, gdzie brak ogrodzenia uwypukla połączenie z naturą.

Tworzywo i detal. Cmentarze zachodnio- i środkowoeuropejskie cechują rozwiązania prośrodkowiskowe: duży udział powierzchni biologicznie czynnej i nawierzchni przepuszczalnych (np. podłoga francuskiego cmentarza des Alberes została zaprojektowana z betonowych bloczków, przez które przerasta trawa). W repertuarze form należy zwrócić uwagę na zaczerpnięte ze sztuki ogrodowej układy wodne (Diestseveld Park, am Hörnli) oraz gabiony wypełniane kamieniem w roli ogrodzeń, murków oporowych (Duinhof, Tuttlingen).

Szata roślinna. Projektanci postawili na różne formy zieleni z uwagi na przyświecającą im ideę – cmentarz ma bardziej przypominać park, ogród (próba przywrócenia tradycji wiktoriańskich cmentarzy – miejsc spacerów, spotkań, edukacji). W kompozycji cmentarzy zauważyć można zróżnicowanie krajobrazów od polnych aż po leśne. Najczęściej występujące typy kompozycji roślinnych to: brzoźkowy las, łąka, trawnik, ogród różany, wrzosowisko, żywopłoty, kępy drzew.

Forma pochówku. W ramach jednego cmentarza oferowana jest szeroka oferta form upamiętniania zmarłych (tradycyjne pole grobowe, kolumbarium, łąka pamięci oraz wspólnotowy grób zbiorowy tj. *Gemeinschaftsgrab*). Wspólnotowy grób zbiorowy zwykle przeznaczony do deponowania skremowanych szczątków w celu przeciwdziałania poczuciu anonimowości uzupełniony jest specjalnie zaprojektowaną rzeźbą. Dla przykładu w szwajcarskim Teufen rzeźba sepulkralna została stworzona z drobnej metalowej siatki, powyginanej jak liść na wietrze i zintegrowanej ze szklanymi płytkami, na których grawerowane są dane pochowanych osób.

Ryc. 5. Cmentarz Am Hörnli (Szwajcaria) jako przykład zachodnio- i środkowoeuropejskiego stylu projektowania cmentarzy. Źródło: www.competitiononline.com

Fig. 5. Am Hörnli Cemetery (Switzerland) as an example of Western- and Central Europe style of cemeteries design. Source: www.competitiononline.com

Ryc. 6. Cmentarz Diestseveld Park (Belgia) jako przykład zachodnio- i środkowoeuropejskiego stylu projektowania cmentarzy. Źródło: <http://www.screenflanders.be>

Fig. 6. Diestseveld Park Cemetery (Belgium) as an example of Western- and Central Europe style of cemeteries design. Source: <http://www.screenflanders.be>

- CMENTARZE SKANDYNAWSKIE

Tło historyczne. O unikalności skandynawskich cmentarzy zdecydowały luterńska tożsamość oraz mitologia¹. W projektach założeń sepulkralnych 2001-2014 odnaleźć

¹ Do XI wieku tereny te były pogańskie z rozbudowanymi obrzędami pogrzebowymi i kurhanem jako dominującą formą pochówku. We współczesnych projektach cmentarzy odnaleźć można reminiscencje w postaci założeń

można dwa źródła inspiracji: cmentarze bractwa herrnhuckiego (*Herrnhut Gottesacker*), których kompozycja i repertuar form świadczy o równości wszystkich członków wspólnoty wobec śmierci [2] oraz cmentarze leśne, ekologiczne zintegrowane z lokalnym krajobrazem.

XX-wieczne prototypy dla współczesnych realizacji. Stockholm Woodland Cemetery (tzw. Skogskyrkogården, Szwecja, arch. Gunnar Asplund, Sigurd Lewerentz, 1915-40), Mariebjerg Kirkegård (Dania, arch. Gudmund Nyeland Brandt, 1925-36), Vestre Kirkegård (Dania, arch. kraj. Torben Schønherr, 2000), Sejs-Svejbæk Kirkegård (Dania, arch. kraj. Torben Schønherr, 1984-95), Skødstrup Kirkegård (Dania, arch. kraj. Torben Schønherr, 1995) [10] [12].

Kontekst. Ewenementem w skali europejskiej jest zakładanie nowych wiejskich cmentarzy na przykościelnych dziedzińcach, w miejscu dawnych pochówków (Tilsted, Egense, Ensted). Obok tych niewielkich założeń projektuje się cmentarze wielkopowierzchniowe, które wpiswane są w lokalny krajobraz: leśny (Holme) lub otwarty, podmiejski (Herstedvester) (Tab. 3).

Tab. 3. Zestawienie cmentarzy skandynawskich zrealizowanych w latach 2001-2014.

Oprac. A. Długozima, M. Rej

Table 3. Summary of Scandinavian cemeteries established between 2001 and 2014. Own elaboration

PAŃSTWO/COUNTRY	NAZWA (ROK ZAŁOŻENIA)/NAME (DATE OF ESTABLISHMENT)
DANIA/DENMARK	Herstedvester (2001), Tilsted (2002), Tornbjerg Urnekirkegård (2002), Holme (2007), Alderslyst (2007), Ensted (2008), Fønnesbeak (2009), Gjellerup (2011), Egense (2011), Østerhåb (2011), Holstebro (2012), Ølstykke (2013)
SZWECJA/SWEDEN	Skurup (2005), Pålshög, Helsingborg (2006), Solna (2007), Täby Sodra (2010)
NORWEGIA/NORWAY	Tilfredshet (2008), Bremnes (2009), Hanstein (2009), Søndre Slagen (2011), Jättå (2012), Lommedalen (2013)

Układ przestrzenny i kompozycja. Od połowy 80. XX wieku wdrażane są rozwiązania służące zintegrowaniu wymogów ekologii z projektowaniem urbanistycznym i planowaniem przestrzennym, co znajduje swój wyraz w układach przestrzennych i kompozycji skandynawskich cmentarzy. Dominują układy regularne, oparte na planie kwadratu (Ensted, Holstebro) i koła (Herstedvester). Te regularne formy stanowią symbole doskonałości i cykliczności. Interesującym przykładem są duńskie cmentarze w miejscowościach Tilsted i Ølstykke, których układ powstał w wyniku wpisania koła w kwadrat. Plan koła wykorzystywany jest także w kompozycjach roślinnych (klomby, rabaty), prowadzeniu układu komunikacyjnego (ronda), wyznaczaniu przestrzeni do kontemplacji (płace z murawą wydepczyskową) (Holme). Niejednokrotnie regularność ulega zniekształceniu na skutek dostosowywania układu do topografii terenu. Skandynawskie cmentarze powiązane są ze świątynią, która lokalizowana jest najczęściej na wyniesieniu terenu, zaś pola grobowe na tarasach wokół niej (Lommedalen, Egense) (Ryc. 7,8).

Ogrodenie. Granice skandynawskich cmentarzy markowane są w bardzo subtelny sposób, nie ingerujący w krajobraz. Ażurowe, niskie ogrodzenia z kamienia polnego wskazują na głęboko zakorzoną więź z przyrodą (Bønnes, Tilsted, Jättå). Cmentarze zlokalizowane w krajobrazie otwartym ogrodzenia są w ogóle pozbawione (Egense).

Tworzywo i detal. Skandynawowie hołdują zasadzie, iż budowanie bliższe naturze pozwala tworzyć dzieła o ponadczasowym pięknie, co znalazło swoje odzwierciedlenie w projektowanych współcześnie cmentarzach. Ograniczony repertuar elementów: niewielkie, zunifikowane płyty nagrobne, mała architektura, układy wodne prostotą form nawiązują do skandynawskiego wzornictwa. Pola grzebalne zwykle założone są w murawie

na planie koła, kopców ziemnych, które stanowią bezpośrednie nawiązanie do tego okresu w historii Skandynawii. W mitologii ludów skandynawskich niezwykle ważne miejsce zajmuje święte drzewo Yggdrasil, dlatego też w organizacji przestrzennej nekropolii tak ważną rolę odgrywa roślinność.

(Herstedvester, Østerhab), ewentualnie na powierzchni żwirowej (Pålsjö, Helsingborg, Tilsted).

Szata roślinna. Wskazać można dwa dominujące typy kształtowania zieleni na współczesnych cmentarzach skandynawskich. Typ pierwszy to nekropole niemal pozbawione zieleni wysokiej, gdzie roślinność sprowadza się do niewielkich krzewinek i krzewów – imitując surowy skandynawski klimat a drzewa pełnią funkcję soliter (Bønes, Tilsted). Typ drugi to tzw. cmentarze leśne, gdzie pola grobowe znajdują się w cieniu potężnych drzew (Holme). W ostatnich latach coraz więcej cmentarzy duńskich, szwedzkich i norweskich wzorowanych jest na rozwiązaniach typowych dla cmentarzy zachodnio- i środkowoeuropejskich (parkowy charakter, zróżnicowanie szaty roślinnej, bogaty repertuar wyposażenia) (Täby Sodra, Gjellerup, Fønnesbeak, Østerhab).

Forma pochówku. Kraje skandynawskie (zwłaszcza Dania i Szwecja) charakteryzują się największym w Europie wskaźnikiem kremacji, co sprawia, że obok tradycyjnych pól grobowych zarezerwowanych dla inhumacji na współczesnych cmentarzach zaczynają dominować miejsca deponowania szczątków skremowanych (Urnekirkegård). Z taką formą pochówku związane są ogrody pamięci z dużym udziałem zieleni, wyposażone w małą architekturę.

Ryc. 7. Cmentarz Ølstykke (Dania) jako przykład skandynawskiego stylu projektowania cmentarzy. Źródło: <http://www.fink-land.dk/>

Fig. 7. Ølstykke Cemetery (Denmark) as an example of Scandinavian style of cemeteries design.

Source: <http://www.fink-land.dk/>

Ryc. 8. Cmentarz Tilsted (Dania) jako przykład skandynawskiego stylu projektowania cmentarzy. Źródło: <http://schoherr.dk>

Fig. 5. Tilsted Cemetery (Denmark) as an example of Scandinavian style of cemeteries design.

Source: <http://schoherr.dk>

TENDENCJE W PROJEKTOWANIU WSPÓŁCZESNYCH CMENARZY W EUROPIE

Powierzchnia. Projektowane współcześnie cmentarze europejskie różnią się zajmowaną powierzchnią. Cmentarze skandynawskie średnio zajmują powierzchnię 0,5 ha, zachodnio i środkowoeuropejskie ok. 10 ha, zaś śródziemnomorskie ok. 1-2 ha. Powiększenia cmentarzy nie przekraczają zwykle powierzchni 1 ha.

Pracownie projektowe. Analiza projektów cmentarzy europejskich w XXI wieku wskazuje na odejście od zespołów architektonicznych na rzecz interdyscyplinarnych, w których obok architektów działają architekci krajobrazu, artyści czy rzeźbiarze. W europejskich realiach (zwłaszcza w Europie Zachodniej i Środkowej) jeszcze dość rzadko spotyka się biura projektowe specjalizujące się w projektowaniu założeń sepulkralnych². Najczęściej są to pracownie, które w swoim dorobku mają po kilka realizacji cmentarnych (Giovanni Vaccarini – Ortona, di Silvi; Amoretti & Calvi Architetti – Armea, Santo Stefano; Karres en Brands – De Nieuwe Ooster, Langedijk Cemetery; Mettler Landschaftsarchitek-

² Taki stan rzeczy wynika ze znacznych powierzchni osiąganych przez cmentarze oraz dominacji cmentarzy komunalnych (zarządzanych publicznie). Konkurs na projekt cmentarza rozpisuje się w momencie zapotrzebowania.

tur – Teufen, St. Gallen). W Skandynawii, z racji tego że cmentarze są małopowierzchniowe, projektuje się je częściej a z uwagi na świadomość ekologiczną społeczeństwa grupą zawodową odpowiedzialną za kształtowanie przestrzeni pochówków są architekci krajobrazu (do pracowni z największym dorobkiem w zakresie projektowania cmentarzy zaliczyć należy szwedzkie Landskaps gruppen, duńskie Schønherr Landskabarkitekter, Preben Skaarup Landskab, Wad Landskabsarkitekter oraz norweskie Nygaard).

Kompozycja i kontekst. We współczesnej sztuce sepulkralnej zauważyć można dwa kierunki: powiększanie istniejących historycznych założeń bądź zakładanie cmentarzy na „surowym korzeniu”. Z jednej strony tworzy się zielone cmentarze nawiązujące formą do otaczającego krajobrazu (np. cmentarze trawiaste, leśne i ekologiczne, których główną ideą kompozycji jest wykorzystywanie naturalnego krajobrazu oraz sadzenie roślin typowych dla danego siedliska³). Z drugiej zaś powstają cmentarze niemal całkowicie pozbawione pierwiastka zieleni. Zidentyfikować można cmentarze – ogrody, których przestrzeń zdominowana jest przez elementy rzeźbiarskie, gdzie powierzchnia biologicznie czynna jest minimalna.

Tworzywo i detal. W dekoracji pozbawione są detalu, surowe formy obudowuje się zwykle w materiały rodzime, zrównoważone, o powolnym i pięknym starzeniu się, obrazując proces przemijania.

Forma pochówku. Na cmentarzach XXI wieku znaleźć można szeroką gamę możliwości form pochówku, z dominującym trendem oszczędności przestrzeni jak i kosztów pochówku (pochówek urnowy, wspólnotowy).

Znaczenie społeczne. Współczesne rozumienie cmentarza jest mocno osadzone w kontekście historycznym. Mimo przemian światopoglądowych, cywilizacyjnych potrzeby człowieka są te same – utrwalanie pamięci o zmarłych przy użyciu symboli, wartości liczbowych, proporcji. Widoczne są nawiązania do rozwiązań już stosowanych w sztuce ogrodowej. Przy kreowaniu cmentarzy nie poszukuje się nowych sposobów komponowania, jako że przestrzeń grzebalna jest sferą najbardziej wrażliwą na zmiany i dość konserwatywną, lecz czerpie się ze starożytności (np. impluvium, powrót do kremacji, groby wnękowe), średniowiecza (wirydarze), nowożytności (nawiązania do cmentarzy typu rural cemeteries, próby wskrzeszenia cmentarzy z epoki wiktoriańskiej, jeśli chodzi o pełnione przez nie funkcje). Czytelne są także odwołania do modernizmu, zwłaszcza w zakresie wzornictwa ogrodowego (surowość, prostota, funkcjonalność i czytelność formy) [13].

CONTEMPORARY TRENDS IN EUROPEAN CEMETERIES DESIGN

“A cemetery is one of the basic places, around which human life is being organized. It is a very important space in the dialogue with the dead.” [1]

VALUATION OF POLISH CONTEMPORARY CEMETERIES' CONDITIONS

The topic of designing cemeteries in Poland is being marginalized due to tabooing the topic of the death. The low interest of the society for the topic causes the 21st century necropolises to be transformed into empty spaces, where the monotony of graves provides to the thought of aesthetic collapse, where the past feeling of peaceful and green oasis exchanges to “Martian cemeteries”, as aptly Miron Białoszewski said [2], [3]. By mentioning valuable European cemeteries, designed and built between 2001 and today (2014), the article endeavours to shatter the stereotypes of contemporary necropolises as amorphous and monofunctional spaces.

³ Cmentarze w wielu zakątkach świata „zazieleniają się”, bo budzi się świadomość ekologiczna człowieka. W takim podejściu także można doszukać się analogii do sztuki ogrodowej. W XX wieku spopularyzowane zostały bowiem ogrody ekologiczne.

THE PHENOMENON OF CEMETRIES

Cemeteries, as places, where past meets the present and the community of the living meets the community of the dead, determine the space of a dialogue [4]. They are media of cultural changes, the mirror of mentality and society material conditions [5]. During the last years, the idea of cemetery as a garden of the living [2], a therapeutic [6], [7], recreational [8], or touristic space [9] wide popularity gains. Those diverse meanings and traditional and scientific roles of necropolises, as well as extreme perception of cemetery (from usability through sanctity, history to certain communal activity) cause cemeteries to be seen as an essential spatial element, building the culture of a settlement unit. Due to that fact, the focus is shifting more and more to the quality of cemeteries, what is being proved with the contemporary designs characterised in the article.

CONDITIONS FOR CONTEMPORARY CEMETERY DESIGN

The precedent factors, affecting the situation and form of cemeteries, including their spatial features, can be categorised into historical, spatial, legal and socio-cultural conditions. **Historical conditions** refer to designer's citation of historically fixed compositional solutions in contemporary form (garth, quarter, park, garden, forest, ecological, vertical cemetery) [2] [3].

Spatial conditions are strictly paired with dynamical urban processes, which are affecting shortage of free spaces, which are predestined for burial functions, through growing sub conventional urban areas.

Legal conditions concern cemetery's design and establishment legal regulations. Allowed burial forms (inhumation, cremation including scattering the human remains), localisations, spatial elements and types of management model (private, public) are issues normalised with internal laws of particular European countries [2].

Socio-cultural conditions of designing contemporary cemeteries constitute mainly of death perception (if the topic of the death appears commonly in society or if it is marginalised), social roles and the meaning of burial places and ignoring (or regarding) the ecological consciousness. In the context of establishing cemeteries (and characterised spatial conditions), the relation of society to cremation is important. Urn burial requires smaller amount of space, which ground burial needs. In cases of cemeteries, where ground burial is an advantage, the composition is based on linearity and orthogonal grid, whereas the cremation creates the possibility to compose natural and freely resting places such as columbaria and remembrance grounds.

DESIGNING TRENDS. SUMMARY OF RESEARCH FACILITIES

Based on geographic and cultural conditions cemeteries can be categorised into three main types: Mediterranean, Western- and Central European and Scandinavian.

- MEDITERRANEAN CEMETERIES

Historical background. Patterns of contemporary cemeteries built in the Mediterranean area determine the garth cemetery "Campo Santo", designed by Giovanni di Simone in 1277-1283 as a green geometrical cloister, where the sarcophagi were located. Its composition symbolises paradise, what includes the name Holy Field (Fig.1, 2). Italian, Spanish and Portuguese cemeteries are also related to vertical cemeteries due to creating burial ground on double terraces.

20th century prototypes for contemporary establishments. Brion – Vega (Italy, arch. Carlo Scarpa, 1968), San Cataldo (Italy, arch. Aldo Rossi, 1978), Igualada (Spain, arch. Enric Miralles and Carme Pinós, 1985) [10].

Context. Cemeteries established in 21st century in this region are built mainly as new communal cemeteries or as extensions to the existing ones. Extended cemeteries are

connected scenically with the historic parts or with the transportation system (ex. red footbridge connecting the old part with the extension at the Borgaretto cemetery, Italy) (Table 1).

Layout. Cemeteries are mainly based on compositional rules of garths (Gubbio, Luz). However references to vertical cemeteries can be found in location of burial places on two terraces – the lower one with tombs and higher with columbaria and ground burials (Piratello, Borgaretto). The regular system, typical for garth cemetery is being often built in topography (Armea, Añorbe).

Surroundings. Contemporary Mediterranean cemeteries acquire visible architectonic border concealing the transition from sacrum to profanum. Walls enclose the cemetery, simultaneously connecting it with surrounding landscape using the openwork construction (Borgaretto, Silvi) or the height to 1,20 meters (Luz). Often the border is created with columbaria, symbolising the medieval cloister, typical for “Campo Santo” (Giussano, Bagnolo Mella, Ortona, Capoluogo, Piratello). Borders of cemeteries can be also emphasized by the burials chapel location along or instead of walls enclose (Padua, Civitella, Cerro Veronese, Lessona-project) (Fig. 3, 4).

Materials and details. A mutual factor for all establishments is the use of natural native materials, especially fieldstone (Borgaretto) or white marble juxtaposed with concrete (Ortona, Santo Stefano, Giussano). Concrete with corten steel (Gorle, Mont-roig del Camp, San Mauro Torinese) aging slowly, show in attractive way the process of transience. Applied forms imitate solutions used in Italian gardening art, ex. impluvium – the water retaining system in the floor of representational part of cemetery (Piratello).

Vegetation. The greenery is mostly set to minimum. Young rickety trees take influences on a symbolical layer. On two terraces cemeteries trees symbolised the connection between life and death. Architectonic borders are naturally strengthened with cypress hedges (Gorle, Luz).

Forms of burial. On characterised cemeteries traditional ground burials as well as places designed for cremational burial (columbaria) can be found.

- WESTERN- AND CENTRAL EUROPE CEMETERIES

Historical background. Since 18th century, when burial places were located outside solid urban areas, Western- and Central European cemeteries are being established based on the orthogonal grid, trending to become parks. The 20th century continuation of that type is ecological cemetery, where next to high percentage of biological active surface, the lack of interferences to local ecosystem are important.

20th century prototypes for contemporary establishments. Doorn General Cemetery (Holland, arch. Wim Boer, 1958), Nord Communal Cemetery in Warsaw (Poland, landscape arch. Longin Majdecki, 1973), Carlisle Woodland Burial Ground (Great Britain 1993) [10].

Context. Western- and Central European cemeteries can be newly established, as well as built as extensions to historical cemeteries (Am Hörnli). Newly established ones are usually located away from the urban areas or close to forests (Fig. 5, 6).

Layout. In contemporary designs, two different types are recognisable, park and ecological cemeteries. Both of them may be built based on geometrical idea (topiary, regular composition of burial ground and transportation system) (Diestseveld Park), or organic, landscape (Laroque des Alberes). In the compositional layer a mixed type appears (Srebriče). In case of reorganisations, the order on the cemeteries is being arranged, with designating burial quarters (Table 2).

The multiculturalism of Europe gives birth to new sort of cemeteries appearing. Due to migrations of Muslims, new Muslim cemeteries are being designed according to the strict rules of their religion (Wintherthur, Strasbourg).

Surroundings. Legal conditions of the regions described usually require cemeteries to be fenced. In that case, columbaria or tombs may act as walls. The only exceptions are ecological cemeteries, established mainly in the UK, where the lack of fences connects them with the nature.

Materials and details. In Western- and Central Europe cemeteries are characterised by pro-environmental solutions – with high percentage of biologically active surface and/or permeable surfaces, (ex. floor of French cemetery des Alberes designed with concrete blocks overgrown with grass). Water system, originated from garden art (Diestseveld, am Hörnli) are also important as well as walls made of gabions filled with stones (Duinhof, Tuttlingen).

Vegetation. Greenery in selected cemeteries plays a very important role, creating the cemetery space as a park or garden (recalling the tradition of Victorian cemeteries – places of walks, meetings or education). The landscape of those cemeteries overflow from forests to fields. The most common formations are birch forests, meadows, lawns, rose gardens, heaths, hedges and groups of trees.

Forms of burial. Within this kind of cemetery the wide spectrum of burial forms is offered (tradition ground burials, columbaria, remembrance grounds, community collective graves, “*Gemeinschaftsgrab*”). The last one usually is accompanied by a sculpture, which should protect the dead from oblivion (ex. in Swiss Teufen the sculpture was made from mesh cambered as a leaf, integrated with glasses with engraved personalities).

- SCANDINAVIAN CEMETERIES

Historical background. Lutheran identity or mythology⁴ shaped the uniqueness of Scandinavian cemeteries. In the sepulchral development from 2001 to 2014 two sources of inspirations are visible – cemeteries of the Herrnhut Brotherhood (Herrnhut Gottesacker, whose appearance claims of equality to death of community members [2]) and forest and natural cemeteries integrated into the local landscape.

20th century prototypes for contemporary establishments. Stockholm Woodland Cemetery (Skogskyrkogården, Sweden, arch. Gunnar Asplund, Sigurd Lewerentz, 1915-40), Mariebjerg Kirkegård (Denmark, arch. Gudmund Nyeland Brandt, 1925-36), Vestre Kirkegård (Denmark, landscape arch. Torben Schønherr, 2000), Sejs-Svejbæk Kirkegård (Denmark, landscape arch. Torben Schønherr, 1984-95), Skødstrup Kirkegård (Denmark, landscape arch. Torben Schønherr, 1995) [10] [12].

Context. Establishing new cemeteries on churchyards, place of old graves, is a big sensation on the European scale (Tilsted, Egenese, Ensted). Next to small developments big cemeteries are built in local landscapes – in forests (Holme) or suburban, open landscapes (Herstedvester) (Table 3).

Layout. Solutions of the mid 80s, like integrating ecology and urban planning are implemented, influencing the space and composition of Scandinavian cemeteries. Regular systems are dominating (rectangular – Ensted, Holsebro; circular – Herstedvester), determining symbols of perfection and periodicity. Another interesting examples are Dutch cemeteries in Tilsted and Ølstykke, where the layout is created by inscribing the circle into square. The circle shape is also used in planning flower beds, transportation systems, creating contemplation spaces (Holme). Regularity is often distorted by topography. Scandinavian cemeteries are connected with temples, located on a hill, while the burial grounds are situated on lower terraces (Fig. 7, 8).

Surroundings. Borders of Scandinavian cemeteries are often covered in a subtle way, without disturbing the connection with landscape. Openwork, low walls made of field

⁴ Until XI century those regions were pagan, with expanded funeral rites and the barrow as a dominant burial form. In contemporary examples reminiscences can be found in compositions on circle plan or earth mounds. In Scandinavian mythology extremely important role played holy tree Yggdrasil, constituting the vegetation as a most significant feature.

stone are showing the deep chain with nature (Bønes, Tilsted, Jåttå). Cemeteries situated away from the buildings are usually not fenced.

Materials and details. The Scandinavians tradition to create places closer to nature allows them to last in beauty is also related to designing cemeteries. The low number of spatial features (small, equal gravestones, furniture, water elements) recalls the typical Scandinavian design. The burial fields are located in lawns (Herstedvester, Østerhab), possibly in gravel fields (Pålsjö, Helsingborg, Tilsted).

Vegetation. Two types of greenery can be selected. The first type are necropolis almost without high vegetation, where all plants imitates harsh Scandinavian climate (Bønes, Tilsted). The second type are forest cemeteries, where grave fields are located under the shadow of big trees (Holme). During the last years, many Dutch, Swedish and Norwegian cemeteries have been established based on Western- and Central European ones (parks, diversity of vegetation, high number of spatial elements) (Täby Sodra, Gjellerup, Fønnesbeak, Østerhab).

Forms of burial. Northern European countries (especially Denmark and Sweden) have Europe's largest percentage of cremations, what provides a new domination of places on cemeteries, designed for urns (Urnekirkegård). This form of burial is related to the memory gardens with a large proportion of greenery and the equipment in a small architecture.

TRENDS IN CONTEMPORARY CEMETERIES DESIGN IN EUROPE

Area. Currently designed European cemeteries can be divided due to its area in three groups. The Scandinavian cemeteries usually are not bigger than 0,5 ha, Western and Central European approximately 10 ha, while Mediterranean 1-2 ha. Extensions rarely are bigger than 1 hectare.

Design team. 21st European cemeteries analysis shows that those buildings are mainly designed by interdisciplinary teams, where next to architects, big role play landscape architects, artists or sculptors. In Europe practices specialised in sepulchral art are still not popular⁵. Basically cemeteries are designed by offices with few sepulchral examples executed (Giovanni Vaccarini – Ortona, di Silvi; Amoretti & Calvi Architetti – Armea, Santo Stefano; Karres en Brands – De Nieuwe Ooster, Langedijk Cemetery; Mettler Landschaftsarchitektur – Teufen, St. Gallen). In Scandinavia, due to small cemetery's area, they are designed more often, mainly by landscape architects (the biggest offices are Swedish Landskaps gruppen, Dutch Schønherr Landskabarkitekter, Preben Skaarup Landskab, Wad Landskabsarkitekter and Norwegian NyGaard).

Layout and context. In contemporary funeral art two directions are leading: extensions to historical cemeteries or newly built ones. On one hand green cemeteries related to surrounding landscape (established in lawns, forests, or ecological examples) are being created, where the basic concept is based on the usage of natural landscape with planting indigenous vegetation⁶. The other sort of cemeteries are deprived of any kind of greenery, but still they can be called garden cemeteries due to accumulation of sculptures and other art object.

Materials and details. Decorations are basically reduced in details, filled with raw forms enclosed with native and sustainable materials, characterised by slow and attractive aging, what imitates the process of transition.

Forms of burial. On most of contemporary cemeteries wide variety of burial forms are present. Biggest trend is saving the space as well as funeral costs (urn burial).

⁵ Mainly due to big areas of cemeteries and communal cemeteries domination (publicly managed). Cemeteries design competitions are created when burial space is needed.

⁶ Cemeteries in many places around the world are getting „greener”, because of growth of human's ecological conscious. In this approach the relations to garden art can be found, when in XX century the ecological garden where popularised.

Social meaning. Contemporary meaning of cemeteries is deeply based on historical context. Although world-view changes, human needs stay the same – commemorating the dead with symbols, numeric values and proportions. When designing cemeteries new solutions are not being created, but taken from history (ancient impluvium or cremation, medieval garths or modern rural cemeteries, raw forms, simplicity or functionality) [13].

BIBLIOGRAFIA

- [1] Tischner J., Zło w dialogu kuszenia, *Znak*, 1982, Nr 3.
- [2] Długozima A., *Cmentarze jako ogrody żywych i umarłych*, Wyd. 1, Warszawa, Sztuka ogrodu Sztuka krajobrazu, 2011.
- [3] Rej M., *Projekt założenia kolumbariów na Cmentarzu Południowym Komunalnym w Antoninowie pod Warszawą*, maszynopis pracy dyplomowej, Wydział Ogrodnictwa, Biotechnologii i Architektury Krajobrazu, SGGW w Warszawie, 2014.
- [4] Kolbuszewski J., *Cmentarze*, Wyd., Wrocław, Wydawnictwo Dolnośląskie, 1996.
- [5] Thomas L.V., *Trup: od biologii do antropologii*, Wyd., Łódź, PIW, 1991.
- [6] Rhoads L., *Death's Garden: Relationships with Cemeteries*, Automatism Press, 1995.
- [7] Francis D., Kellaher L., *The Secret Cemetery*, Berg Publishers, Oxford, 2005.
- [8] Szumański M., *Strukturalizacja terenów zieleni*, Wyd. 1, Warszawa, Wydawnictwo SGGW, 2005.
- [9] Tanaś S., *Wstęp do tanatourystyki. Przestrzeń turystyczna cmentarzy*, Wyd. 1, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2008.
- [10] Clayden A., Woudstra J., Some European approaches to twentieth-century cemetery design: continental solutions for British Dilemmas, *Mortality*, 2003, Vol. 8, No. 2, s. 189-208
- [11] Długozima A., Zielone pochówki, czyli rzecz o ekologicznych cmentarzach. *Eko – cmentarze, Ekonomia*, 2010, Nr 10, Wrocław, s. 22-24.
- [12] Sommer A.L., Arffmann L., Jensen L. W., Kragh B., *Kirkegårdskultur 2002*, Vejle, Foreningen For Kirkegårdskultur, 2002
- [13] Długozima A., Współczesne realizacje cmentarzy ogrodów, Rylke J. (red.), *Krajobraz XXI wieku. Sztuka krajobrazu i w krajobrazie na tle przemian w sztuce przełomu XX i XXI wieku*, Wyd. 1, Warszawa, Sztuka ogrodu Sztuka krajobrazu, 2011, s. 223-233

O AUTORACH

Anna Długozima, adiunkt w Katedrze Sztuki Krajobrazu SGGW w Warszawie, prowadzi Sekcję Sztuki Sepulkranej. W pracy badawczej zajmuje się zagadnieniami projektowania założeń memorialnych, w tym cmentarzy. Od 2011 roku prowadzi szkolenia dla zarządców cmentarzy i przedsiębiorców pogrzebowych z zakresu zagospodarowywania cmentarzy i urządzania zieleni cmentarnej.

Mateusz Rej, architekt krajobrazu, dyplom inżyniera uzyskał w warszawskiej Szkole Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w lutym 2014. Od roku pracuje w pracowni Mettler Landschaftsarchitektur w Berlinie, projektując krajobraz w kontekście miejskim, także cmentarze.

AUTHOR'S NOTE

Anna Długozima, assistant of Professor, Department of Landscape Art in Warsaw University of Life Sciences, leading the educational section of Sepulchral Art. In research work she is interested in remembrance space design, including cemeteries. Since 2011 conducting training for cemeteries administrators and funeral directors in the field of design and management of cemeteries.

Mateusz Rej, B.Sc., landscape architect, graduated from Warsaw University of Life Sciences in February 2014. Since 2013 working at Mettler Landschaftsarchitektur in Berlin, designing landscape in urban context, including cemeteries.